

Hükümet Programları ve Kalkınma Planları Ekseninde Çevre Politikası Analizi

*Sevcan Güleç Solak**

*İpek Sürmeli***

Özet

Çevre, yaşanan çevre sorunları ve ekonomik krizlerle ilişkili olarak 1970’li yıllardan itibaren devlet ve hükümetlerin gündemlerinde yer edinmeye başlamıştır. Bu çerçevede hem ulusal hem de uluslararası düzeyde pek çok girişimde bulunulmuş ve “çevre” bir politika nesnesi haline gelmiştir. Çevre politikası, hava, toprak, su, gürültü ve görüntü kirliliği, iklim değişikliği, ozon tabakasının incilmesi, biyolojik çeşitliliğin azalması, doğal kaynakların tükenmesi, katı ve sıvı atıklar, erozyon, enerji kaynakları, nüfus artışı, yoksulluk gibi kesin sınırları çizilmesi çok zor olan birçok çevre sorununu ve çözümünü kapsamaktadır. Çevre sorunlarının çok boyutluluğuna ve sınır tanımaz özelliğine rağmen, ekonomik gelişmişlik ve büyümenin gerisinde yer almasına bağlı olarak, bu geniş boyutlu politika alanı gündemin arka sıralarında kalmıştır.

1923’ten itibaren Türkiye’de tüm politikaların hem yapılması hem uygulanmasında temel belirleyici faktör hükümetler olmuştur. Bu çerçevede politika analizi çalışmalarında kamu politikasının oluşturulması ve uygulanması sürecinde baş aktör hükümetlerdir. Hükümetler temel kamu politikalarını belirlemekten, kamu kurumları da hükümetin belirlediği bu politikaları uygulamaktan sorumludur. Hükümet programındaki hedefler hükümetlerin iktidar sürelerinde kamu politikasına dönüşmektedir. Bu nedenle hükümet programları üst politika belgelerinden biri olarak kabul edilebilir.

Türkiye, Cumhuriyet tarihinde çok farklı dönemlerden geçmiş ve Türkiye’de altmış beş hükümet kurulmuştur. Sosyo-kültürel, ideolojik ve ekonomik farklılıklar bu dönemlere damgasını vurmuş, tüm politikalarda olduğu gibi çevre politikaları da bu süreçte değişmiştir. Dönemin siyasal sistemine ve ekonomik programlarına bağlı olarak çevre politikası aktif ya da pasif hale getirilmiş, öncelikler değiştirilmiştir. Bu çalışmada üst politika belgelerinden

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, gulecsevcan@hotmail.com

** Arş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, ipeksurmeli@kmu.edu.tr

olan hükümet programları ve kalkınma planları üzerinden bu tarihsel süreçteki Türk çevre politikası analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Kamu Politikaları, Çevre Politikası, Hükümet Programı, Kalkınma Planı

Environment Policies in the Scope of Government Programs and Development Plans

Abstract

Environment had been placed at state and government agendas since 1970's regarding to exposed environment problems and economical crisis. In this frame, many attempts in both national and international level had been done and it became a policy object. Environment policy covers many environment problems of which certain borders cannot be drawn and resolutions likes air, soil, water, noise and visual pollution, climate change, thinning of ozone layer, decreasing of biological variety, depletion of natural resources, solid and liquid waste, erosion, energy resources, population increase, poverty, etc. Despite of multi dimension and unlimited feature of environment problems, this wide dimensioned policy field became behind of agenda depending on its being at the behind of economical development and progressing.

Since 1923, both maker and applicator of the all policies in Turkey has been government. The head actor is government at composing and applying public policies at the policy analysis studies in this frame. The governments are responsible to determine basic Public Policies; public organizations are responsible to apply those determined policies by the governments. The objectives in government program turn into public policy after governments coming into power. Therefore government programs can be accepted one of higher policy documents.

Turkish Republic had very different periods in its history and sixty five governments have been established in Turkey. Socio-cultural, ideological and economic differences leaved mark on those periods; environment policies have been changed in this period as it is same in all policies. Depending on political system and economical program of the period, environment policy became active or passive; priorities have been changed. Turkish Environment Policies will be analyzed over Government programs and development plans that are included in higher policy documents within this historical period.

Key Words: Public Policies, Environment Policy, Government Program, Development Plan

Giriş

Politika, belirli bir sorunun çözümü için geleceğe yönelik olarak alınması gereken tedbirlerin ve kabul edilen ilkelerin bütünüdür.¹ Ayrıca, gündemi belirleme, karar verme ve son olarak uygulama aşamalarından oluşan bir sürecin ürünüdür.² Kamu politikası ise hükümetlerin ve/veya kamu kurumlarının yapmayı veya yapmamayı tercih ettiği şeyler, amaçlı eylemler paketleri olarak tanımlanmaktadır.³ Bu nedenle kamu politikası ve politika analizi ile ilgili çalışmalar, hükümet faaliyetlerinin sebepleri ve sonuçlarını tanımlama çalışması ve sosyal, ekonomik ve siyasi güçlerin kamu politikalarının içeriğine yaptığı etkileri nedeniyle önemli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴ Bu bağlamda, çevre bir politika nesnesi olarak ele alındığında çevre politikası, toplumun çevre ile olan ilişkisini düzenlemek için belirlenen amaçlar, hedefler, ilkeler ve tercihler ile çevrenin korunması ve geliştirilmesine yönelik olarak alınan önlemler bütününden oluşmakta, kısaca devletin ve devlet dışı çok sayıda aktörün çevre ile ilgili etkinlikleri, kurumsal yapısı ve yöntemlerini içermektedir.⁵ Çevre politikası, hükümetin, çevre kalitesini ve doğal kaynakları korumak için sadece ne yapmayı tercih ettiklerini değil ayrıca ne yapmamaları gerektiğine karar vermelerini de içerir.⁶

Dünyanın karşı karşıya olduğu en önemli sorunlardan bazıları, iklim değişikliği, kirlilik ve temiz suya erişim olarak belirtilebilir. Çevre politikası, hava, su, toprak, görüntü ve gürültü kirliliği, küresel iklim değişikliği, biyolojik çeşitliliğin kaybolması, erozyon, doğal kaynakları tükenmesi, ozon tabakasının incilmesi, zehirli ve zehirli olmayan atıklar, enerji, nüfus artışı, yoksulluk ve benzeri kesin sınırlar çizilmesi çok zor olan birçok çevre sorununu ve çözümünü kapsamaktadır. Çevre ve çevre sorunlarının bu çok boyutlu ve sınır tanımaz özelliği, diğer kamu politikaları ve ölçek bazında da küresel, bölgesel ve yerel politikalar arasındaki etkileşim nedeniyle, çevre politikalarının oluşturulması ve uygulanması ile ilgili koordinasyonu ve en-

¹ Hasan Ertürk, Çevre Bilimleri, 4. Baskı, Bursa, Ekin Yayınevi, 2012, s.329.

² James Keeley, Ian Scoones, Understanding Environmental Policy Processes: A Review, <http://mobile.opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/3410/wp89.pdf?sequence=1>, s.4, (22.08.2016).

³ Hasan Hüseyin Çevik, “Kamu Politikası”, Kamu Politikaları Ansiklopedisi, (Ed.) H. Altunok, F. G. Gedikkaya, Ankara, Nobel Yayınevi, 2016, s.142.; Thomas R. Dye, Understanding Public Policy, 13. Baskı, Harlow, Pearson-Longman Education, 2011, s.1.

⁴ Hatice Altunok, Fatma Gül Gedikkaya, Kamu Politikaları Ansiklopedisi, Ankara, Nobel Yayınevi, 2016, s.23.

⁵ Ruşen Keleş, Can Hamamcı, Aykut Çoban, Çevre Politikası, 8. Baskı, Ankara, İmge Yayınevi, 2015, s.243.

⁶ Michael E. Kraft, Environmental Policy and Politics” 6. Baskı, Routledge, 2016, s.16.

tegrasyonu önemli ve zorunlu hale getirmektedir.⁷ Bu nedenle bu çalışmada hükümet programları ve kalkınma planlarında, ulaşım politikası, tarım politikası, kentleşme ve konut politikası, enerji politikası ve ekonomik politikalar da çevre ile ilişkisi bağlamında ele alınarak çevre politikası bütününde ve geniş bir kamu politikası alanı olarak değerlendirmeye alınmıştır.

Ulusal ve yerel ölçekte siyasal iradenin varlığı, çevre yönetimi aracılığıyla çevre politikalarının hayata geçirilmesinde önemli bir etkidir.⁸ Gelişmekte olan ülkelerin öncelikli olarak kalkınmayı bir hedef olarak belirlemesi çevre ile ilgili kaygıların ve politikaların daha geri plana atılmasına ve bu politikalar arasında çelişkilere sebep olmaktadır. Hem bu çelişkileri hem de çevre politikalarını ve politikalarındaki süreklilik ve değişimi anlamının yolu kurumlar ve kurumların işleyişini şekillendiren söylemler arasındaki ilişkinin ortaya konmasıyla gerçekleşebilecektir.⁹ Türkiye de hem idari hem de toplumsal anlamda¹⁰ benzer çelişkilerin yaşandığı ülkelerden birisidir ve bu çelişkiler hükümetlerin temel politika belgelerinden birisi olarak kabul edilebilecek olan hükümet programları ve kalkınma planlarında da açıkça görülmektedir. Hükümet programlarında yer alan söylemler aynı zamanda politika problemlerini ve çözümlerini belirleyen çerçeveler olarak hangi kavram, fikir, tema ve konuların iktidar mücadelesine dâhil edileceği ya da edilmeyeceğini belirleyerek politika çıktılarının şekillendirilmesine katkıda bulunurken, belli bir süreçten sonra da örgütsel pratiklere dönüşerek kurumsallaşırlar.¹¹ Ancak çevre ile ilgili ana ilkeleri belirlemenin ve bunları uygulamaya geçirmenin ardında bir takım güçlükler vardır. Bu nedenle Türkiye'nin hükümet programlarında ve kalkınma planlarında yer alan bu tür söylemler çalışmada da tespit edildiği üzere sadece söylem düzeyinde kalarak vaatlerden öteye genellikle gidememiştir. Kısaca politikalarındaki tutarlılık politika oluşturmadaki yoğunlukla doğru orantılı olmamıştır.¹²

Hem küresel hem de ulusal çevre politikalarının kurumsallaştırılıp hayata geçirilmesinde bir takım güçlükler vardır. Konuyla ilgili en temel güçlük, çevre politikalarının bugünün somut, gerçek sıkıntılarından daha çok, geleceğin olası, soyut sorunlarını hedeflemesi olarak ifade edilmektedir. Diğer bir

⁷ Sevcan Güleç Solak, "Çevre Politikası", Kamu Politikaları Ansiklopedisi, (Ed.) H. Altunok, F. G. Gedikkaya, Ankara, Nobel Yayınevi, 2016, s.58.; William Lafferty, Eivind Hovden, "Environmental Policy Integration: Towards an Analytical Framework", Environmental Politics, V.12, N.3, September 2003.

⁸ Hasan Ertürk, Çevre Politikası, Bursa, Ekin Yayınevi, 2011, s. 422.

⁹ Gökhan Orhan, "Türkiye'de Çevre Politikaları: Değişen Söylemler, Değişmeyen Öncelikler", Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, 19-20, 2013, s.9.

¹⁰ Muammer Tuna, "Türkiye'de Çevre Toplum İlişkileri ve Çevre Sosyolojisi", Sosyoloji Konferansları Dergisi, Sayı 52, 2015-2, s.294.

¹¹ Orhan, a.g.e, s.10.

¹² Kemal Görmez, Çevre Sorunları, 3. Baskı, Ankara, Nobel Yayınevi, 2015, s.165.

güçlük ise bu politikaların, arka bahçemde olmasın çevreciliği (nimby: not in my backyard) hedeflemesinden, bir anlamda bugünün yokluk içinde bulunan kesimlerinin gereksinimlerine hitap etmemesinden kaynaklanmaktadır. Çevreci düşüncenin özü gereği, doğaya ve kente müdahaleleri engelleyici, sınırlayıcı, denetleyici politikaların geliştirilmesini öngörmesi ve bu biçimiyle de ekonomik gelişmenin karşısında durması, çevre politikalarının daha dar kitlelere hitap etmesine sebep olmaktadır.¹³ Ayrıca çevre sorunlarıyla ilgili bilimsel belirsizlikler, çevresel alanda uluslar arası işbirliğinin sağlanamaması, kuzey ve güney ülkeleri arasındaki gerilim ve uyum maliyetlerinin farklılaşması küresel çevre politikalarının oluşturulmasında karşılaşılan temel güçlüklerden öne çıkanlardır.¹⁴ Bu güçlükler hem ulusal hem de küresel düzeyde ekonomik gelişmişlik düzeyine de bağlı olarak siyasi açıdan çevrenin göz ardı edilmesine sebep olmaktadır.

1. Kalkınma Planlarında Çevre Politikaları

Çevre konusuplanlı dönemde ilk kez III. 5 Yıllık Kalkınma Planında (1973-1977) ele alınmıştır. Daha önceki dönemlerde sadece “çevre sağlığından” söz edilmiştir. İlk dönemlerde belli başlı çevre sorunları incelenirken, çevre sorunlarının artması ve insan sağlığını tehdit edici boyutlara ulaşmasıyla birlikte, çevre sorunlarına duyarlılığın arttığı ve bu sorunlar ortaya çıkmadan önleyici politikalar uygulanması gereği ortaya çıkmıştır.

IV. 5 Yıllık Kalkınma Planında (1979-1983) çevre ile ilgili konularda yerel yönetimlerin, bu konuda çalışan dernek ve vakıfların etkinliklerinin değerlendirilmesi gündeme gelmiştir.

Kentleşmenin arttığı dönemlere denk düşen V. 5 Yıllık Kalkınma Planında (1985-1989) ise çevre konusuna biraz daha önem verilmiş ve gelecek nesillere yaşanabilecek bir çevrenin bırakılması amaçlanmıştır.

VI. 5 Yıllık Kalkınma Planında (1990-1994) ana ilke insan sağlığı ve doğal dengeyi koruyarak sürekli bir ekonomik kalkınmaya imkân verecek şekilde doğal kaynakların yönetimini sağlamak ve gelecek nesillere insana yakışır bir doğal fiziki ve sosyal çevre bırakmak olmuştur. Ayrıca bu dönemde kimyasalların rasyonel kullanımı, yabancı ülke atık ve artıklarının Türkiye’ye girmesinin önlenmesi, enerji kullanımında çevre faktörünün değerlendirilmesi gibi sanayileşmeden kaynaklanan sorunların incelenmesi söz konusu olmuştur.

1996-2000 yılları arasına tekabül eden VII. 5 Yıllık Kalkınma Planı’nda daha önceki alınan kararların uygulanmadığı ortaya çıkmış, bunu için de sür-

¹³ Bülent Duru, “Siyasi Partilerin Kent ve Çevre Politikaları: Kente ve Doğaya Yönelik Alternatif Politikalar Üzerine”, <http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr>, (23. 05. 2016).

¹⁴ Yasemin Kaya, “Çevre Politikası İlkeleri, Aktörleri ve Araçları: Söylemden Pratiğe Bir Süreç Analizi, Kamu Politikası: Kuram ve Uygulama, (Der.) M. Yıldız, M. Z. Sobacı, Ankara, Adres Yayınları, 2013, s.471.

dürülebilir kalkınma anlayışının yinelendiği politikalar üretilmeye başlamıştır. Çevre Bakanlığı'nın bu konu hakkındaki yetersizlikleri, Çevre Mevzuatını uygulamadaki sorunlar, kapsamlı finansman kaynaklarının olmayışı gibi konular üzerinde durulmuştur. Çevresel Etki Değerlendirme Sisteminin gerekliliği ve bunun etkinleştirilmesine yönelik kararlar alınmıştır. Ayrıca bu dönemde 2872 sayılı Çevre Kanunu'nun revize edilmesi gündeme gelmiştir.

VIII. 5 Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2005) ise çevre sorunlarını çözmek amacıyla mevzuatta ve kurumsal yapının oluşturulmasında ilerlemeler kaydedilmiş, Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP) hazırlanmıştır. Ayrıca çölleşme ve erozyonla etkili mücadele amacıyla Ulusal Çölleşme Eylem Planı hazırlanması kararı alınmıştır. Küresel iklim sisteminin korunması kapsamında İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (İDÇS) sürecine katılmak üzere çalışmalar başlatılmıştır.

2007-2013 yıllarını kapsayan IX. Kalkınma Planı'nın temel ilkelerinden biri, doğal ve kültürel varlıklar ile çevrenin gelecek kuşakların ihtiyaçlarını da dikkate alan bir anlayış içinde korunmasının esas olarak alınmış olmasıdır. Çevrenin korunması ve altyapının geliştirilmesi başlığı altında hızlı nüfus artışı ve sanayileşmenin doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını üzerinde baskı oluşturduğuna, çevrenin korunması ve üretim sürecinin olumsuz etkilenmemesi için doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı konusunda kurum ve kuruluşlar arasındaki görev ve yetki dağılımındaki belirsizliklerin giderilmediğine yer verilirken, çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olan sanayinin çevre politikaları ile uyumu gözetilerek büyümenin sürdürülebilirliğinin sağlanacağı belirtilmiştir. Vizyonu, AB'ye üyelik için uyum sürecini tamamlamış olmak olan Plan, atık yönetimi, doğa koruma, gürültü ve ÇED gibi konularda ilerleme sağlanmasına rağmen, çevre alanında daha fazla düzenlemeye gerek olduğunu kabul etmektedir. Enerji ihtiyacı karşılanırken çevresel zararların alt düzeyde tutulması, enerjinin verimli ve tasarruflu bir şekilde kullanılmasını esas almıştır. Çevre alanında uluslararası kuruluşların etkinliğinin giderek arttığı belirtilmiş ve uluslararası yükümlülüklerin karşılanması için "sürdürülebilir kalkınma" ve "ortak ama farklılaşmış sorumluluk" ilkelerine yer verilmiştir. Çevresel alt yapı yatırımlarının yapılmasında yerel yönetimlerle işbirliği yapılması gereği üzerinde durulmuştur. Çevre bilincinin geliştirilmesi için eğitim çalışmaları yapmak planın hedefleri arasında yer almaktadır.

İçinde bulunduğumuz dönemi de (2014-2018) kapsayan X. Kalkınma Planı, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için oluşturulan "yeşil büyüme" modeline yer vermiştir. Planın hedefleri ve politikaları arasında çevre yönetiminde görev, yetki ve sorumluluklardaki belirsizliklerin giderilmesi gerektiği tekrarlanmış, yerel yönetimlerin ve STK'ların rolünün artırılacağı belirtilmiştir. Çevre bilincinin artırılmasına yönelik tüketim alışkanlıklarının sürdürülebilirliğinin desteklenmesi ve doğa korumanın yaygınlaştırılacağı

planın bir diğer hedefiyken; çevre sorunlarına yol açan tüketim kültürünün çevre bilincinin artırılmasına yönelik uygulamaların nasıl yapılacağı tartışma konusudur. IX. Kalkınma Planı'nda ifade edildiği şekliyle çevre sorunları ile mücadelede “ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar” ilkesine ve bunun yanı sıra “göreceli kabiliyetler” ilkesine de yer verilmiştir. Çevre dostu ve çevreye duyarlı teknolojilerin kullanılması planın diğer hedefleri arasındadır. Geri dönüşüm atıklarının etkin bir şekilde ekonomiye kazandırılması ise planın öncelikli dönüşüm alanları arasındadır.

Çevre konusunun doğrudan ve ilk kez III. 5 Yıllık Kalkınma Planında yer alması bir tesadüf değildir. Öncelikle uluslar arası arenada çevre ve çevre sorunlarına yönelik olarak yapılan toplantılar, raporlar vb. girişimler, çevre ve çevre sorunlarının ülkelerin gündemine girmesini sağlamıştır. Bu toplantıların yapılmasını tetikleyen unsurların başında yaşanan ekonomik krizlerle birlikte kıt olan kaynakların nasıl kullanılacağı sorunu ve sanayileşme ile birlikte yoğunlaşan çevre sorunları ve çevre sorunlarıyla ilgili farkındalığın artması olmuştur. Yıllar itibariyle kalkınma planları içerisinde çevreye dair konular giderek artmış ancak temel prensip olarak sürdürülebilir kalkınma esas alınmıştır. Kalkınma planlarının içerisinde yer alan konu başlıkları ekonomik temelli olarak yer alsada, çevre politikalarıyla ilgili belirleyici unsurlardan bir tanesi de Avrupa Birliğine üyelik süreci olmuştur. Bunun yanı sıra çevre sorunlarıyla ilgili olarak sorumluluk paylaşımı da son yıllarda hazırlanan kalkınma planlarında yerini almıştır. Özellikle sivil toplum ve yerel yönetimlere bu konuyla ilgili ortak sorumluluklar yüklenmiştir. Daha önceki sürdürülebilir kalkınma hedefiyle aynı minvalde değerlendirilebilecek olan yeşil büyüme hedefi belirlenmiş, ancak yine çevre ekonomik kaygıların gerisinde kalmıştır. Ayrıca uluslar arası çevre gündemine paralel olarak son kalkınma planında iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik, kaynakların etkin kullanımını esas alan geri kazanım, tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi ve yenilenebilir enerji gibi konular yer almıştır.

Planlı dönem bir bütün olarak değerlendirildiğinde ise onarımcı önlemlerden önleyici çevre politikalarına doğru bir eğilimin olduğu; düzenleyici politika araçlarıyla beraber ağırlığın ekonomik araçlara kaydırılmasına yönelik -IX. ve X. Planlardaki kararsızlık ve tutarsızlık göz ardı edilirse- sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının benimsendiği görülmektedir.¹⁵

2. Hükümet Programlarında Çevre Politikaları

Ülkemizde çevre sorunlarının hissedilebilir boyutlarda ortaya çıkışı, 1950'lerde başlayan hızlı şehirleşme ve kalkınma çabaları sonrasına rastlamaktadır. Ancak daha önceleri de “çevre sorunları” zaman zaman gündeme gelmiştir.

¹⁵ Keleş, Hamamcı ve Çoban, a.g.e., s.391.

Osmanlı döneminden 1950'lere kadar Haliç, ormansızlaşma, bataklıklar, büyük şehirlerdeki temizlik sorunu, eski eserlerin korunması gibi konular çevre sorunları kapsamında değerlendirilmiş, bu sorunların çözülmesi doğrultusunda çeşitli nizamnameler hazırlanmış ve dernekler oluşturulmuştur.

II. Meşrutiyet'in getirdiği örgütlenme hürriyetiyle kurulan bu derneklerin yanında çeşitli siyasal partilerin programlarında da çevre sağlığı, yerleşim planlaması, doğal güzelliklere sahip çıkılması gibi konular yer almıştır. Bu parti programlarında ormanların korunması, orman yetiştiriciliğinin teşviki, hayvanları koruma cemiyetinin kurulması, şehir ve kasabaların sağlık kurallarına uygun olarak düzenlenmesi yer almıştır.¹⁶

Kurtuluş Savaşı'nın ardından ormansızlaşmayı önleme ve çevre sağlığını korumaya yönelik çabalar geçmiş yıllara göre artmış, özellikle ormanların korunması ve geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Ancak tek partili yıllarda kalkınma sorunu temel önceliğe sahip olduğu için sistemli ve bütüncül bir "çevre politikası" gerçekleştirilememiştir.

Çok partili hayata geçildikten sonra, dernek kurma hürriyetinin de sağlanmasının etkisiyle çevre koruma, şehir güzelleştirme ve imar cemiyetlerinin sayısının arttığı görülmüştür. Ancak, "çevre hareketi" "sınırlı bir elit hareketi" kimliğiyle kalmıştır. Sosyo-ekonomik sorunların yani ekonomik kalkınma önceliği devam ettiği için kamuoyunun ve devletin konuya ilgisini sınırlı düzeyde etkilemiştir.¹⁷

Cumhuriyet Halk Partisi Hükümetleri

Cumhuriyetin ilk yıllarında hükümetlerin programlarında çevre yer almamıştır. İlk olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 3. Hükümeti olan Okyar Hükümet Programı'nda çevre sağlığını ilgilendirdiği için bataklıkların kurutulmasına değinilmiştir. Aynı programda ormanların korunması ve orman işletmeciliğine de değinilmiştir. Daha sonraki İnönü Hükümetleri programlarında çevre ve çevreyle ilgili konulara hiç yer verilmemiştir. 1937'de kurulan I. Bayar Hükümeti'nin Programında "ziraatın gelişimi ve toprakların güçlendirilmesi için ülkede kimyevi gübre fabrikalarının hızla kurulmasına önem verileceği" ve bu yönde çalışmalar yapılacağı yer almıştır. Bunu yanı sıra ormanların korunması ve işletilmesi, şehirlerin sıhhat ve güzelliğini ilgilendiren 5 yıllık mesai planları da programda yerini almıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 15. Hükümeti olan Peker Hükümet Programı'nda "Keçi Meselesine" çözüm aranacağına yer verilmiş, ormanlarla ilgili olarak ihtiyaca yönelik teklifler aranacağı belirtilmiştir.

Orman tahribini önlemek amacıyla kereste ihtiyacını kolaylaştıracak ça-

¹⁶ Esat Öz, "Dünya'da ve Türkiye'de "Ekoloji Hareketi"nin Gelişimi: Çevre Koruma Derneklerinden Siyasal Partilere" Türkiye Günlüğü, Sayı:3, Haziran 1989, s.30.

¹⁷ Öz, a.g.e., s.31.

lışmaların yapılacağı I. Saka Hükümeti'nin Programında yer almıştır. Orman konusunda değişiklik ise 20. Hükümet'in (Günaltay Hükümeti) Programında dile getirilmiştir. CHP-AP Koalisyon hükümeti olan 8. İnönü Hükümeti Programında toprakların korunması ve zirai verimliliğin artırılması, ormanların korunarak insan ve orman ilişkilerinin düzenlenmesi yer alırken çevre ile ilgili olarak açık politika ve hedeflerden söz edilmemiştir. Yine İnönü tarafından oluşturulan CHP-CKMP-YTP-Bağımsızlardan oluşan Koalisyon Hükümeti Programında bir önceki programdan farklı olarak Şehir Bölge Planlaması konusunun önemine değinilmiştir.

İnönü'nün kurduğu 10. Hükümetin Programında konut ihtiyacı ve gecekonduyla ilgili tedbirlerden söz edilmiştir. Tarımsal ve hayvansal üretimi arttırmak ve su ürünlerinin kaynaklarının korunması ile ilgili çalışmalar yapılacağı ifade edilmiştir. Diğer hükümetlerden farklı olarak, atom enerjisi ile ilgili çalışmalar ve araştırmalara hız verileceği belirtilirken, nükleer patlamaların doğurduğu radyo aktif serpintilerden korunma hususunda da gerekli eğitim ve çalışmaların destekleneceği programda yerini almıştır. Ayrıca bu programda eski anıt ve eserlerin onarımı için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün verimli hale getirilmesi turizmi geliştirme yönünde bir adım olarak görülmüştür.

Ecevit tarafından Ocak 1974'te CHP-MSP koalisyonu olarak kurulan 37.Hükümet'in Programında “çevre sağlığı bakımından hava ve su kirlenmelerinin vatandaşın sağlığını tehdit eden tabiat şartlarını kötüleştiren etkilerin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacaktır” ifadesi yer almıştır. Bu ifade ile hükümet programlarında ilk defa çevre kavramı doğrudan ifade edilmiş ve sorunlarına değinilmiştir. Bunun yanı sıra tarımın geliştirilmesi, erozyon kontrolü, amenajman planı, zararlı avlanma usulleri ve su kirlenmelerinin önlenmesi, tarihi anıtlar ve milli eserlerin korunmasına değinilmiştir. Ayrıca hükümetin koalisyon protokolünün 14.maddesinde genel af ile birlikte orman suçlarına ilişkin af kanununun derhal çıkarılacağı belirtilmiştir.

Ecevit'in kurduğu 40. Hükümet'in Programı'nda ise “sanayileşme hızını kesmemek koşuluyla, sanayi kuruluşlarının teknolojisinde ve yer seçiminde çevre ve insan sağlığının, can güvenliğinin, verimli tarım olanaklarının, doğal kaynakların ve güzelliklerin korunup geliştirilmesine ve turizm açısından gerekli koşullara uyulmasına özen gösterilecektir.” ifadesi yerini almıştır. Ormanların geliştirilmesi ve korunması, çevre kirlenmesi sorunu ve çözüm aranması yine aynı programda yer alan çevreye dair konuları oluşturmaktadır.

CHP, 1945 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin hükümetlerini oluşturmuştur. Tek partili dönemde CHP'nin hükümet programlarında çevreye dair politika ve hedefler yer almazken öncelikli konu kalkınma ve ülke bütünlüğünün korunması olmuştur. Çevre Politikası olarak geçmemesine rağmen, orman ve ormanların korunması, işletilmesi birçok hükümet programında

yerini almıştır. Önceliğin kalkınmaya verilmesi, çevre sorunlarının henüz hissedilmemesi ve çevre hareketlerinin yoğun olmaması bu dönem hükümet programlarında çevrenin çok fazla yer almamasının sebeplerinden bazılarıdır.

Demokrat Parti Hükümetleri

Demokrat Parti, Adnan Menderes Başbakanlığında 1950-1960 yılları arasında beş hükümet kurmuştur. DP'nin hükümet programlarının hepsinin birbirinin devamı olduğu ifade edilmiş, DP'nin Parti Programının esas olduğu vurgulanmıştır.

I. Menderes Hükümet Programı bir önceki dönemi eleştirirken mevcut orman kanunu "halkla hükümet arasında derin bir sevgisizlik yaratmakta çeşitli ahlaki zaafılara ve türlü kötülöklere zemin teşkil etmekte" şeklinde nitelenmektedir. II. Menderes Hükümet Programında ise ormancılık uygulamalarına, ülke ve halk menfaatine ormanın korunmasına, kalkınmaları orman ürünlerine bağlı vatandaşların yakacak ve pazar ihtiyaçlarını temine yarayacak hükümleri de ihtiva eden Ormancılık Kanun Tasarısından söz edilmektedir. Menderes'in kurduğu son hükümetin programında ise İmar Vekâleti ve Turizm Vekâleti'nin kurulmasından söz edilmiş ve bu görevlerin de şehircilik esasına uygun planlara göre yapılması azminde oldukları belirtilmiştir.

DP hükümet programlarında çevre yer almazken, orman kanununda değişiklik, imar ve inşaa faaliyetlerinde planlamadan söz edilmiştir.

Adalet Partisi Hükümetleri

1961 yılında kurulan ve 1965 ve 1969 seçimlerinden tek başına iktidar olan¹⁸ Adalet Partisi Süleyman Demirel Başbakanlığında altı hükümet kurmuştur.

Demirel'in kurmuş olduğu tüm Adalet Partisi Hükümet Programları'nda ormanların korunması, ıslahı ve orman işletmeciliği, erozyon konuları yer almıştır. I. Demirel Hükümet Programı'nda "Halk-orman münasebetinin düzeltilmesi çalışmalarını daha etkili hale getireceğiz. Halka orman ve ormancılığı sevdirecek ormanlarımızın daha iyi korunacağına inanıyoruz" ifadesiyle ormanların korunmasında farklı bir yöntem uygulanacağı yer almıştır. Petrol sanayinin artıklarının değerlendirilmesi için petro-kimya ve gübre sanayi yatırımlarına öncelik verileceği yine I. Demirel Hükümet Programı'nda yer almıştır. Yine Demirel'in oluşturduğu hükümet programlarında turizmin mutlaka geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

4. ve 6. Demirel Hükümetleri Programlarında çevre sağlığı şartlarının düzeltilmesi ve hava kirliliğinin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınacağı ve tabiatın korunmasıyla ilgili çalışmaların sürdürüleceğine değinilirken; 5.

¹⁸ Filiz Demir Güler, "Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay: Adalet Partisi" TO-DAİE Yayınları, No:315, Ankara, 2003, s. 70-73.

Demirel Hükümeti Programı'nda nükleer santralin ihale ve inşa işlemlerine başlanacağı ifade edilmiştir.

Daha önce I. Ecevit Hükümeti'nin de programında yer alan orman niteliğini kaybetmiş olan yerlerin orman sınırları dışına çıkartılmasına yönelik çalışmalar 4. Demirel Hükümeti'nin de programında yer almış ve bu maksatla orman tahdit ve kadastro faaliyetlerine ve bu hizmetlerin hızla gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalara hız verileceği belirtilmiştir.

Demirel Hükümet Programları kalkınmayı öncelikli hedef olarak görmüş, tarım, turizm, sanayi ve ormancılık faaliyetlerinin de önceliğini kalkınmaya vermiştir. Santraller ve sulama barajları yine aynı çerçeveye içerisinde yer almıştır. Bu programlarda çevreye çok fazla yer verilmezken programlar birbirinin aynı veya devamı şeklinde oluşturulmuştur.

Anavatan Partisi Hükümet Programları

1983'te Turgut Özal tarafından kurulan Anavatan Partisi (ANAP), Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri'nde 6 defa iktidara gelmiş ve siyaset sahnesinde önemli bir yeri oluşturmuştur. 1983 Aralık ayında kurulan I. Özal Hükümet Programı'nda, seçim beyannamesinde vaat edilenlerin hükümet programında da yer alacağı belirtilmiştir. Tüm hükümet programlarında olduğu gibi ANAP Hükümet Programlarında da tarım ve ormancılığın geliştirilmesi, ormanların korunması, işletilmesi gibi konular yer almıştır. Bunların yanı sıra Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı'nın kurulmasıyla daha iyi hizmetin götürüleceği belirtilmiştir.

Diğer hükümet programlarından farklı olarak, çevre sorunlarının ana sebebinin hızlı ve düzensiz şehirleşme ve sanayi tesislerinin belirli bölgelerde aşırı yoğunlaşması olduğu ifade edilirken konuyla ilgili birtakım tedbirlerden söz edilmiştir. Kısa vadede hava kirliliğinin azaltılması için gerektiğinde ithalattan da yararlanılarak iyi kalitede ve yeterli miktarda yakıt temini, orta ve uzun vadede ise daha köklü ve kalıcı çözümlerin getirilmesi için projelerin hazırlanması, merkezi ısınma imkânlarının geliştirilmesi ve hava kirliliği yoğun olan şehirlerde nüfusun yoğunlaştırılmasını azaltıcı tedbirlerin alınması programda yer almıştır.

Ayrıca, Marmara Denizi, Haliç, İzmit ve İzmir Körfezleri gibi su kirlenmesinin yoğun olduğu yerlerde; -mevcut sanayi tesislerinin tasfiye işlemlerine uymalarının sağlanması ve tesis dışına zararlı atık maddelerin atılmasına engel olunması, -tabii güzelliklerin korunmasına ve gelişmesine önem verilmesi, -içme ve kullanma suyunda insan sağlığının gerektirdiği şartların temini ve kanalizasyon tesislerinin yeterli hale getirilmesi, -teknik ve ekonomik şartlar sonucu, bazı tesislerin deniz, göl veya nehir kıyısında kurulması zorunlu olduğu hallerde kirlenmeyi önleyici tedbirlere uyulması gibi önlemler alınacağı ifade edilmiştir.

II. Özal Hükümeti'nin Programı'nda ise hava kirliliğini önlemek için öncelikle büyük şehirlere tabii (doğal) gaz götürüleceğinden söz edilmiştir. Ayrıca Özal Hükümeti ormanların korunması ve genişletilmesi için "Ağaçlandırma Fonu"ndan söz ederken ülke ağaçlandırmasında askerlerden ve gençlerden yararlanılacaktır diyerek farklı bir yaklaşım getirmiştir. Yine aynı programda özel ormanların kurulmasının teşviki yer almıştır.

"Yeni yapılan sınaî tesislerinin çevreyi kirliletmeyecek şekilde kurulması ve halen çevreyi kirlileten tesislerin de belirli bir süre içinde lüzumlu arıtma tesislerini yapmaları sağlanacak tedbirlerin alınmasının sağlanması" ifadesi ile çevre kirliliğinin önlenmesi yönünde çalışmalarından söz edilmiştir.

ANAP Hükümetleri'nin üçüncüsünü oluşturan Akbulut Hükümet Programı, Özal Hükümet Programlarıyla birçok alanda aynı konulardan söz etmiş, zaman zaman da aynı bölümleri kullanmıştır. Özal Hükümetleri'nden farklı olarak "doğal fiziki ve sosyal çevrenin korunarak sürekli bir ekonomik kalkınmanın sağlanmasının gerekliliği ve ekolojik değerlerin korunması ile ekonomik kalkınmanın bir bütün olduğu" ifade edilmiştir.

Mesut Yılmaz'ın kurmuş olduğu 48. Hükümet'in Programı'nda ise doğal, kültürel ve sosyal çevreyi korumak ve geliştirmenin hükümetin temel prensipleri içinde yer alması öngörülmüş, çevresel değerlerin korunması ve ekonomik kalkınma bir bütün olarak ele alınmıştır. Ayrıca 5 Yıllık Kalkınma Planları doğrultusunda çevre durum tespitleri yapılması kararlaştırılmıştır. Diğer hükümet programlarından farklı olarak, çevre sorunlarını çözmek amacıyla Uluslararası faaliyetlerin takip edilmesi ve katılımın sağlanması kararlaştırılmıştır. Daha önceki hükümet programlarında değinilen orman kadastro ve mülkiyet çalışmaları, orman yangınlarını önleme faaliyetlerinin sürdürülmesi çalışmaları devam etmiştir.

II. Mesut Yılmaz Hükümet Programı'nda ise erozyonu önleme faaliyetlerine devam edilmiş, "Uluslararası ileri teknoloji, sağlıklı çevre ve halkın güvenliğini ön planda tutan nükleer santrallerin kurulması" kararı alınmıştır. Çevrenin korunması ve ekonomik faaliyetlerin uyumlu gelişeceği yinelenmiş, toplumun çevre bilincinin geliştirilmesi için kamu kurum ve kuruluşları, gönüllü kuruluşlar ve yerel yönetimler arası koordinasyon sağlanarak, eylem planları hazırlama kararı alınmıştır.

1997 yılında kurulan III. Yılmaz Hükümet Programı'nda, çevresel unsurlar; ormancılık, kentleşme ve konut, çevre ve doğal kaynakların korunması şeklinde sınıflandırılmış, ormancılık alanında ağaçlandırma ve erozyonun önlenmesi çalışmalarına önem verileceği belirtilmiştir. Deniz kirliliğini önleyecek tedbirlerin alınmasının yanı sıra "kullanan öder, kirlileten öder ilkesi uyarınca kamu eliyle yapılacak teknik altyapının finansmanına kullanıcıların katılımının sağlanması" kararları alınmıştır.

Ayrıca sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliğinin sağlanması ve atıkların doğrudan doğruya atılmasının önüne geçilmesi tasarlanmıştır. Sıvı atıkların doğa-

da ayrıştırılması amacıyla kirlilik düzeyi yüksek bir nehrin pilot bölge olarak seçilmesi öngörülmüştür.

1991 yılında, Anavatan Partisi iktidarı zamanında kurulan Çevre Bakanlığı'nın kuruluş gerekçelerini içeren Kanun Hükmünde Kararname'de (101-1/91/05033 sayılı) Çevre Bakanlığı'nın kurulmasının gerekçeleri ve amaçları açıklanmış, çevre konusunda alınan tedbirlerin yerine getirilmesi, görev ve yetkilerin bir kurumda toplanması amacıyla Çevre Bakanlığı kurulduğu belirtilmiştir.

Doğru Yol Partisi Hükümet Programları

Adalet partisinin devamı niteliğinde olan Doğru Yol Partisi 1983 yılında Süleyman Demirel başkanlığında kurulmuştur. Parti, Doğru Yol Partisi adı altında ve iki genel başkan liderliğinde dört dönem iktidarda kalmıştır.

VII. Demirel Hükümet Programı diğer programlarda da konu edilmiş olan, tarihsel-kültürel-doğal çevre ve çevre bilincinin yerleştirilmesi gibi konulara yer vermiştir. Çevre yaptırımlarının yeniden düzenlenmesi ve yeni bir vergi sistemi geliştirilmesi kararı alınmıştır. Bu sebeplerden dolayı "Kirlenen Öder" ilkesi benimsenmiştir. Ayrıca atıkların değerlendirilmesi için yerel yönetimler düzeyinde bir çevre yönetim modeli uygulanması öngörülmüştür.

I. Çiller Hükümeti Programı'nda "Gelişmeyi doğaya rağmen değil, doğayla uyum içinde" gerçekleştirme planı yapılmış, toplumu bilinçlendirme faaliyetlerinin arttırılmasına önem gösterilmiştir. Çevre faaliyetlerinin düzenlenmesi için ilk kez yabancı bankalardan (Dünya Bankası, İslam Kalkınma Bankası vb.) uygun koşullu proje kredileri alınması planlanmıştır.

II. Çiller Hükümeti Programı'nda diğer hükümet programlarından farklı olarak bir reform niteliğinde olan "Milli Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberlik Kanunu" çıkartılmıştır. Ayrıca bu dönemde, uzun vadede çevrenin insan yararına kullanılabilmesi için ekonomik gelişme ile çevre arasındaki dengenin tesisine önem verilmesi tasarlanmıştır. III. Çiller Hükümet Programı'nda çevreye yönelik olarak herhangi bir ifade yer almamıştır.

Demokratik Sol Parti Hükümetleri

Demokratik Sol Parti Hükümeti olan ve Bülent Ecevit tarafından kurulan 40. Hükümet Programı'nda Çevre Sağlığı Koordinasyon Kurulu'nun Başbakanlığa bağlı olarak kurulacağı ifade edilmiş ve bu kurulun çevre kirlenmesi ve çevre sağlığına öncelikli çözümler arayacağı belirtilmiştir. Ayrıca diğer hükümet programlarından farklı olarak orman yangınlarıyla mücadele için orman köylüleri ve işçilerden oluşan birimlerden bahsedilmiştir. Çevre sorunları ve hava kirliliğinin öncelikle ele alınacağı belirtilirken, doğayla insan ve toplum yaşamını uyumlaştırmaya özen gösterileceği de programda yerini almıştır.

IV. Ecevit Hükümet Programı'nda hükümetin kısa ömürlü olması nedeniyle programın kısa olduğu ifade edilirken, doğa dengesi ve çevre sağlığı konusunda duyarlı davranılacağı belirtilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 57., Bülent Ecevit'in V. Hükümet Programı'nda hükümetin kalkınma yolunda yapılan atılımlarda doğa dengesinin ve çevre sağlığının korunmasına özen göstereceği, sanayi ve ev atıklarının artırılmadan doğaya bırakılmasının nehir ve göllerde yarattığı çevre kirliliğinin önleneceği belirtilmiştir. Bunların yanında büyük kentlerin kanalizasyonlarının artırılmasına da özel bir önem verileceği programda yer almıştır.

Refah Partisi Hükümeti

Farklı yıllarda çeşitli hükümetlerde koalisyon ortaklığı yapan Necmettin Erbakan yine bir koalisyon hükümeti olan 54. Hükümeti, Başbakan olarak kurmuştur. 54. Hükümet Programı çevre ile ilgili olarak diğer hükümet programlarından farklı birtakım konulara değinmiştir.

Çöp santrallerinin kurulması ve böylece temizliğin yanında az da olsa enerjinin üretilmesi, çöp alanlarının rehabilitasyonu, atıkların azaltılması ve yeniden değerlendirilmesiyle ilgili çalışmalar programda yer almıştır.

Ormanların korunması, erozyonla mücadele, yüksek teknolojiyi, sağlıklı çevreyi ve halkın güvenliğini ön planda tutan nükleer santrallerin kurulması programda yer alan ve çevreye yönelik olarak değerlendirilebilecek konuları oluşturmaktadır.

Çevrenin korunmasında ekonomik, ticari, sosyal ve siyasal açıların uyumlu ve bütünlük olarak ele alınacağı, çevre kirliliğinin önlenmesinde onarımcı politikalarla beraber önleyici politikalara ağırlık verileceği ve çevre bilincini geliştirmeye yönelik çalışmalar yapılacağı programda yer almıştır.

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Hükümetleri

Ağustos 2001 tarihinde kurularak siyaset sahnesinde yerini alan AK Parti, Abdullah Gül (58. hükümet), Recep Tayyip Erdoğan (59.,60.,61.hükümetler), Ahmet Davutoğlu (62.,63.^{19*}, 64. hükümetler) ve Binali Yıldırım (65. hükümet) başbakanlığında 8 hükümet kurmuştur.

¹⁹ *63. Türkiye hükümeti, Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı Ahmet Davutoğlu tarafından 1 Kasım 2015'te yapılacak seçim öncesi süreçte ülkeyi yönetmek üzere kurulan seçim hükümetidir. Seçimden sonra yeni bir hükümetin kurulmasına kadar görev yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarihi'nde kurulan ilk seçim hükümetidir. 7 Haziran 2015'te yapılan seçimlerin ardından 45 gün içinde hükümetin kurulamaması nedeniyle Cumhurbaşkanının TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermesi sonucunda geçici bakanlar kurulu niteliğinde kurulmuştur. Anayasanın 114. maddesine göre, 63. Hükümet için TBMM'de güven oylaması yapılmamış ve hükümet programı okunmamıştır.

58. Hükümet olan Abdullah Gül Hükümeti'nin Programında “Çevrenin bir değer ve maliyet unsuru olduğu dikkate alınarak, enerji dönüşüm işlemleri sırasında ortaya çıkan kirleticiler titizlikle kontrol edilecek ve çevrenin korunması amacıyla, temiz enerji kaynakları ve dönüşüm teknolojilerinden yararlanılacaktır” ifadesi ile geri dönüşümden bahsedilmektedir. Maden üretiminde çevreye zarar verilmemesine özen gösterilmesi yine diğer hükümet programlarından farklı olarak bu programda yerini almıştır.

Çevreyi tahrip etmeyen bir ulaştırma altyapısının oluşturulması ve turizm sektöründe fiziki, kültürel ve sosyal çevreye uyumlu “destinasyon” odaklı anlayışın benimseneceği ifade edilmiştir. Yine diğer hükümet programlarından farklı olarak “kentli hakları, kente karşı işlenen suçlar ve çevre hakkı, halkın katılımı ve denetiminin etkin bir şekilde sağlanacağı” belirtilmiştir.

AK Parti'nin II. Hükümeti ve 59. Hükümet olan Erdoğan Hükümet Programı'nda çevre, “Çevrenin sermaye stoku olarak ele alınması gereken hava, ısı, su, mineral ve diğerleri tüm ekonomik birimlerin faaliyetlerinin yapı ve kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu konuda duyarlılık arttırılacak ve söz konusu stokta değişim gereken çevresel yapıda kötüye gidiş, gürültü, kirlenme ve değişim maliyetlerini belirlemek amacıyla sosyal refah ağırlıklı gelişim, yaklaşım gerçekleştirilecektir. Bu çerçevede ekonomik birimlere sosyal sorumluluk yaklaşımı benimsetilecektir.” ifadesiyle yer bulmuştur. Ayrıca çevreci nükleer enerji kaynaklarının devreye sokulması, ormancılığın geliştirilmesi ve çevrenin korunması genel olarak ifade edilmiştir.

1991 yılında çevrenin korunması ve iyileştirilmesi için kurulmuş olan Çevre Bakanlığı, 2003 yılında Erdoğan Hükümeti tarafından bakanlık sayısının gereğinden fazla olmasının ülke ekonomisini hantallaştırması gerekçesi ile Orman Bakanlığı ile tek bir çatı altında birleştirilmiştir. Gerekçeli kararda (0.10/101-619/1377 sayılı Kanun Tasarısı); “Çevre sorunlarını çözmek amacıyla mevzuatta ve kurumsal yapının oluşturulmasında ilerlemeler kaydedilmiş, bu olumlu gelişmelere rağmen, çevre yönetim sistemleri istenilen etkinlik düzeyine getirilememiştir.” denilmektedir. Bu amaçla hizmette etkinlik ve verimliliği sağlamak amacıyla Orman Bakanlığı ve Çevre Bakanlığı birleştirilmiştir.

II. Erdoğan Hükümeti Programı olarak da bilinen 60. Hükümet Programı, 58. ve 59. Hükümet Programlarında çevre konusunda önemli mesafeler alındığını belirtmektedir. Anayasa'nın 56. Maddesi, hükümetin çevre politikalarının temelini oluşturmaktadır. Programın hedefleri arasında biyolojik çeşitliliğin korunması, doğal kaynakların sürdürülebilir kalkınma yaklaşımıyla yönetilmesi, su kaynaklarımızın çok daha verimli bir şekilde kullanılması, atık tesislerinin yaygınlaştırılması, geri dönüşüm çalışmaları, ağaçlandırma, küresel ısınma ile ilgili çalışmalar yer almaktadır. 60. Hükümet Programında enerji kaynaklarına nükleer enerjinin de eklenmesi için gerekli hukuki çalış-

maların hızla sonuçlandırılacağına ve özel sektörün bu alandaki yatırımları destekleyeceğine, gerek yenilenebilir kaynakların gerekse nükleer santrallerin kurulmasına yönelik başlatılan çalışmalara kararlılıkla devam edileceğine ve çalışmaların hızlandırılacağına yer verilmiştir. Kamu yatırım programında yer alan hidroelektrik ve termik santral projelerinin hızla tamamlanması öncelikli projeler arasındadır. Tarım Stratejisi Belgesi ile Tarım Çerçeve Kanunu başta olmak üzere yapılan yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesine önem verileceği belirtilmiştir. Kurulan Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile Kalkınma Bakanlığı'nın uyumlu çalışacağı ifade edilmiştir. Su ve Kanalizasyon Altyapı Projesi ile atık su ve yağmur suyu sisteminin çözülmesinin amaçlandığı belirtilmiştir. Çevrenin korunması ve sürdürülebilir kullanımı hususunda pek çok proje yapıldığı ve bu projelerin çevreyi tehdit etmediği aksine çevrenin korunmasına katkı sağladığı belirtilmiştir.

61. Hükümet Programı, sanayiye ve enerji sektörüne entegre biçimde madenciliğin geliştirilmesine öncelik verdiklerini, maden aramalarını arttırmaya ve jeotermal potansiyelimizi geliştirmeye devam edeceklerini belirtmiştir. Orman vasfını yitirmiş, ihmalle yıllardır fiili kullanıma açılmış ve kazanılması mümkün olmayan alanların kamu yararı ve kişisel fayda dengesi içinde tekrar düzenleneceğine yer verilmiştir. Çevre ile ilgili konularda 61. Hükümet Programı, 60. Hükümet Programı'nın tekrarı niteliğindedir. Yine Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile Kalkınma Bakanlığı'nın uyumlu çalışacağına, Su ve Kanalizasyon Altyapı Projesi'nin başlatıldığına, yapılan pek çok projenin çevreyi tehdit etmediğine aksine koruduğuna, Hükümetin çevre politikalarında uluslararası gelişmeleri takip ettiğine, artan çevresel sorunlara karşı hassasiyetin hükümetin yükümlülüğü olduğuna, geri dönüşüm çalışmalarına yer verilmiştir. Bu ifadelerin 60. Hükümet Programı'nda da aynen yer aldığı gözden kaçırılmamalıdır.

Ahmet Davutoğlu tarafından kurulan 62. Hükümet Programı'nda çevrenin gelecek kuşakların emaneti olduğu ilkesi benimsenmiştir. "Yaşanabilir Mekanlar ve Çevre" başlığı altında ülke bütünüün yüzde 97'sinin çevre düzeni planının tamamlandığına, kıyı kenar çizgilerinin tamamlandığına, kentsel dönüşüm projelerinde çevreye duyarlı uygulamalara öncelik verildiğine, ağaçlandırma seferberliklerinin başlatıldığına, 2/B olarak bilinen orman vasfını yitirmiş arazilerin değerlendirilmesi ve satışı konusunda düzenleme yapıldığına yer verilmiştir. Programda, sera gazı emisyonlarının kontrolü, yenilenebilir enerji kullanımının ve enerji verimliliğinin artırılması, atık yönetiminin etkinleştirilmesi, içme suyu ve kanalizasyon gibi hizmetlerin yaygınlaştırılması ve kalitesinin yükseltilmesi, orman ve korunan alanların genişletilmesi, biyolojik çeşitliliğin korunması öncelikli uygulama alanı olarak belirtilmiştir. Çevrenin kalkınmanın önünde bir engel görünmemesi adına yeşil teknolojiler vasıtası ile yeşil büyüme sürecinin başlatıldığı, sürdürülebi-

lir üretim ve tüketimi sağlamak için kamu alımlarında çevre dostu ürünlerin tercih edileceği ifade edilmiştir.

64. Hükümet Programı, “Yaşanabilir Şehirler ve Sürdürülebilir Çevre” başlığı altında ağırlıklı olarak çevre politikalarına yer vermiştir. Programda çevresel sürdürülebilirlik kavramı pek çok kez yinelenmiştir. Bunun sebebi, nitelikli bir kalkınma ortamının oluşturulmasının sürdürülebilir çevre yaklaşımı ile mümkün olacağına benimsenmesi şeklinde ifade edilmiştir. Su ürünleri yetiştiriciliğinde, turizmin geliştirilmesinde çevresel sürdürülebilirliğinin gözetileceği belirtilmiştir. Hükümetin temel politika ve uygulama alanı çevre haklarına saygılı olmak şeklinde belirlenmiştir. Ormanların sınırlarının korunması ve mülkiyet problemlerinin çözümüne yönelik orman kadastro çalışmalarının hızlandırılacağı, odun ve odun dışı orman ürünleri potansiyelini değerlendirerek üretim ve pazarlanması konusunda etkin yönetim sağlanacağı ifade edilmiştir.

65. Hükümet Programı, Binali Yıldırım tarafından kurulmuş mevcut hükümet programı olup, konuşma metni şeklinde yayınlanmıştır. Bu program, 64. Hükümet Programı’nın daraltılmış bir tekrarı niteliğindedir. Çevre politikası açısından herhangi bir farklılık içermemektedir.

AK Parti Hükümetleri programlarında çevre politikaları makro ve mikro ekonomik düzenlemelere doğrudan bağlanarak çevre ile ilgili konularda neoliberal anlayışın ilkeleri etkili bir biçimde vurgulanmıştır.²⁰ Neoliberal anlayışın ilkelerinin çevre politikalarına yansımaları daha önceki hükümet programlarında da görülse de, bu etkinin AK Parti Hükümetleri programlarında daha belirleyici olduğu görülmektedir. AK Parti’nin Parti programı, seçim beyanamesi, hükümet programı gibi resmi beyanları olan belgeleri incelendiğinde de çevrenin ve doğal varlıkların yalnızca ekonomik gelişmeyi sağlayan ve bunun için korunması gereken bir kaynak olarak algılandığı görülmektedir.²¹ Çünkü hükümet programları çerçevesinde istenilen sürdürülebilir kalkınma hedefi çevre konusunda “çevrenin korunması ile sürdürülebilir kalkınma için dev projeler”, “çevreye ve insan sağlığına duyarlılık gösteren serbest rekabete dayalı bir enerji piyasası oluşturmak” gibi ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler rekabetçi piyasa yapısının güçlendirilmesi ve serbest piyasa ekonomisinin geliştirilmesine yönelik ve bu amaca hizmet eden bir çevre politikasını dile getiren söylemler olarak değerlendirilebilir. Bu tür neoliberal uygulamaların hükümet programları içerisinde bir bütünlük oluşturacak biçimde ele alınmış olduğu görülmesine rağmen, çevre ve çevre korumayla ilgili daha önce değinilen çelişkiler de inceleme sonucu karşımıza çıkmaktadır.

²⁰ Rabia Bahar Üste, “Neoliberal Politikaların Çevre Konusuna Etkileri Açısından Bir Değerlendirme”, BEU. SBE. Dergisi, Cilt:3, Sayı:1, Haziran 2014, s. 164.

²¹ Bülent Duru, “Modern Muhafazakarlık ve Liberal Politikalar Arasında Doğal Varlıklar: AKP’nin Çevre Politikalarına Bir Bakış”, Mülkiye, Cilt:XXX, Sayı:252, 2006s. 300.

Ayrıca AK Parti iktidarı döneminde AB üyelik sürecinin gerekleri kurumsal ve hukuksal düzenlemeler olarak çevre politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.²²

Diğer Hükümet Programları

Çok partili hayata geçildikten sonra Türkiye’de demokrasi zaman zaman darbe ve darbe girişimleriyle kesintilere uğramıştır. Bu kesintiler ve mecliste hükümetlerin kurulamaması bazı hükümetlerin dışarıdan oluşturulmasıyla sonuçlanmıştır. Diğer hükümet programları olarak gruplanan bu bölümde bahsi geçen süreçler sonucu kurulan hükümetlerin programları yer almaktadır.

Cemal Gürsel 30 Mayıs 1960 ve 20 Kasım 1961 tarihleri arasında iki hükümet kurmuştur. Gürsel’in kurmuş olduğu 2. Hükümet program getirmezken, 1. Gürsel Hükümeti’nin programında çevre ile ilgi olarak erozyonla mücadele ve ormanların korunması yer almıştır.

1965 yılı Şubat ayında Cumhuriyet Senatosu üyesi Kayseri Bağımsız Milletvekili S. Hayri Ürgüplü tarafından kurulan 29. Hükümet, ormanların korunması, bakımı ve genişletilmesi ile ilgili bir madde dışında çevreye yönelik konulara değinmemiştir.

Mart 1971 ile Mayıs 1972 tarihleri arasında 33. ve 34. Hükümetleri kuran İ. Nihat Erim ilk hükümet programında çevre ve çevre sorunlarına hiç yer vermezken, orman ve ormanların korunmasıyla ilgili çalışmalara kısaca yer vermiştir. 2. Erim Hükümeti Programında ise büyük şehirlerde ve özellikle Ankara’da yaşanan hava kirliliği ve kıyılarda görülen su kirliliği ile ilgili tedbirlerin alınacağı ifade edilmiştir. Bölge ve şehir planlamasında çevre sorunlarının çözümlenmesi ve çevre sağlığına ilişkin çalışmalara özen gösterileceğinden de söz edilmiştir.

35. Hükümet olan Melen Hükümeti Programında ormanların korunması ve geliştirilmesi, erozyonun kontrol altına alınması ve doğal dengenin sağlanması konuları yer almıştır. Melen Hükümeti Programı ile 2. Erim Hükümeti Programı birçok konuda benzerlik göstermektedir.

1973 yılı Nisan ayında kurulan ve seçim hükümeti olarak da ifade edilebilecek olan Talu Hükümeti sürenin kısa olması nedeniyle uzun vadeli tedbirlere yer verilmeyeceğini hükümet programında belirtirken çevre ile ilgili konulara programda yer vermemiştir.

Sadi İrmak tarafından kurulan 38. Hükümet Programında ormanların korunması ve orman yangınlarını önleyici tedbirlerden söz edilirken, nüfus artışı ve şehirleşmenin doğurduğu çevre ve hava kirlenmesi önemle üzerinde durulan konulardan biri olarak ifade edilmiştir.

20 Eylül 1980 tarihinde kurulan Ulusu Hükümeti’nin Programında çev-

²² Aykut Çoban, Bülent Duru, “Emek Ekseninde AKP İktidarının Çevre ve Kent Politikaları”, İktisat Dergisi, Sayı 508-509-510, Aralık 2009, s.58.

re sorunları konusunda doğal dengenin korunması ve sanayileşme sürecinde meydana gelen hava, su, toprak kirlenmesini çözümlenmek amacıyla tedbirlerin alınacağı ifade edilmiştir. Ormanların korunması, işletilmesi, ağaçlandırma ve orman yangınlarını önleyici tedbirler programında yer alan konulardandır.

Sonuç ve Değerlendirme

Ülkelerin sahip olduğu idari-siyasi yapıları çevre politikaları kararlarının alınmasında ve uygulanmasında son derece etkilidir. Türkiye’de bulunan aşırı merkezîyetçi yapı, kurumsallaşamama nedeniyle ortaya çıkan kurumların keyfi davranışları, bürokratların vurdumduymazlığı ve halkın duyarsızlığı, her politikada aksaklık yarattığı gibi çevre politikaları sürecinde de olumsuz etkilere sebep olmaktadır.

Türkiye’de çevre politikası alanının fark edilme süreci çok gerilere doğru gitmemektedir. Hükümet programında çevre unsuru ilk kez 1974 yılında I. Ecevit Hükümet Programı’nda yer almıştır. Bundan sonraki hükümetlerin programlarında çevre politikalarına yer verilmesine rağmen, ekonomik kalkınma temelli bir anlayış her dönemde hâkim bir paradigma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hükümet programlarında tespit edilen diğer bir konu ise tarımın ve ziraatın gelişmesi ile ilgili uygulanacak politikalar. Toprak veriminin ve üretiminin artırılması için kimyasal gübrelerin kullanımı ve bunların temini için fabrikaların açılması programlarda yer alırken; bu faaliyetlerin yaratacağı olumsuzluklar göz ardı edilmiştir. Ayrıca erozyonla mücadele tüm hükümet programlarında yer alırken, bu konuyla ilgili uygulamalar çok fazla hayata geçirilememiştir.

Turizmin gelişmesi ekonomik kalkınmada önemli bir kaynak olarak görülmüş ve bazı parti ve hükümet programlarında çevre ikinci plana itilmiştir.

Pek çok hükümet programında madenlerin işletilmesi, termik ve nükleer santrallerin kurulması yine kalkınmanın bir gereği olarak ele alınmış, bu faaliyetler sonucu doğacak çevresel olumsuzluklar değerlendirilmemiştir.

Özetle 1980’li yıllara kadar olan hükümet programlarında sanayileşme ve kalkınma öncelikli hedef olarak ele alınmış, sanayileşmenin beraberinde getireceği çevre sorunları göz ardı edilmiştir. Bunun yanı sıra orman ve ormanların korunması tüm parti programlarında ormanların işletilmesi ve orman sanayinin geliştirilmesi açısından ele alınmış, çevresel değer olarak kabul edilmemiştir. Daha sonraki yıllarda ise çevre politikalarını şekillendirici iki unsur karşımıza çıkmaktadır: AB’ye giriş sürecinin zorunlulukları ve serbest piyasa ekonomisinin gerekleri. Özellikle AB’ye giriş süreci çevre politikalarının yoğun olarak hukuki araçlar etrafında şekillenmesine sebep olmuştur. AB’ye giriş sürecindeki çevre ile ilgili müzakerelere bağlı olarak oluşturulan hukuksal ve kurumsal düzenlemeler, genelde emir ve yasaklamalara dayan-

mış, oluşturulan çevre politikaları ilgili toplumsal ve ekonomik/mali dayanaklarla desteklenmemiştir.

Kısaca 1923'ten itibaren söylemler değişse de öncelikler değişmemiş, üst politika belgeleri olarak kabul ettiğimiz kalkınma planları/programlarında ve hükümet programlarında vaat edilen değişimler hayata geçirilmemiştir.

KAYNAKÇA

- ALTUNOK, Hatice ve Fatma Gül GEDİKKAYA, Kamu Politikaları Ansiklopedisi, Nobel Yayınevi, Ankara, 2016.
- ÇEVİK, Hasan Hüseyin, "Kamu Politikası", Kamu Politikaları Ansiklopedisi, Ed. H. Altunok, F. G. Gedikkaya, s.s.142-144, Ankara, Nobel Yayınevi, 2016.
- ÇOBAN, Aykut, Bülent Duru, "Emek Ekseninde AKP İktidarının Çevre ve Kent Politikaları", İktisat Dergisi, Sayı 508-509-510, ss. 57-68, Aralık 2009.
- DURU, Bülent, "Siyasi Partilerin Kent ve Çevre Politikaları: Kente ve Doğaya Yönelik Alternatif Politikalar Üzerine", <http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr>, (23. 06. 2016).
- DURU, Bülent, "Modern Muhafazakârlık ve Liberal Politikalar Arasında Doğal Varlıklar: AKP'nin Çevre Politikalarına Bir Bakış", Mülkiye, Cilt: XXX, Sayı:252, ss.297-313.
- DYE, Thomas R., Understanding Public Policy, 13.Baskı, Pearson-Longman, Harlow, 2011.
- ERTÜRK, Hasan, Çevre Politikası, Ekin Yayınevi, Bursa, 2011.
- ERTÜRK, Hasan, Çevre Bilimleri, 4. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa, 2012.
- GÖRMEZ, Kemal, Çevre Sorunları, 3. Baskı, Nobel Yayınevi, Ankara, 2003.
- GÜLEÇ Solak, Sevcan, "Çevre Politikası", Kamu Politikaları Ansiklopedisi, Ed. H. Altunok, F. G. Gedikkaya, s.s.57-60, Ankara, Nobel Yayınevi, 2016.
- DEMİRCİ GÜLER, Filiz, Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay Adalet Partisi, TODAİE Yayınları, No:315, Ankara, 2003.
- KAYA, Yasemin, "Çevre Politikası İlkeleri, Aktörleri ve Araçları: Söylemden Pratiğe Bir Süreç Analizi, Kamu Politikası: Kuram ve Uygulama, (Der.) M. Yıldız, M. Z. Sobacı, ss. 466- 497, Ankara, Adres Yayınları, 2013.
- KEELEY James, Ian SCOONES, Understanding Environmental Policy Processes: A Review, <http://mobile.opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/3410/wp89.pdf?sequence=1>, (22.08.2016).
- KELEŞ, Ruşen, Can HAMAMCI ve Aykut ÇOBAN, Çevre Politikası, 8. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 2015.
- KRAFT, Michael E., Environmental Policy and Politics, 6.Baskı, Routhledge, New York, 2016.
- LAFFERTY, William and Eivind HOVDEN, "Environmental Policy Integration: Towards an Analytical Framework", Environmental Politics, V.12, N.3, pp. 1-22, 2003.
- ORHAN, Gökhan "Türkiye'de Çevre Politikaları: Değişen Söylemler, Değişmeyen Öncelikler", Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, 19-20, s.s.1-24, 2013.

- ÖZ, Esat, “Dünya’da ve Türkiye’de “Ekoloji Hareketi”nin Gelişimi; Çevre Koruma Derneklerinden Siyasal Partilere” Türkiye Günlüğü, Sayı:3, ss.27-34, Haziran 1989.
- TUNA, Muammer “Türkiye’de Çevre Toplum İlişkileri ve Çevre Sosyolojisi”, Sosyoloji Konferansları Dergisi, Sayı 52, s.291-318, 2015-2.
- ÜSTE, Rabia Bahar, “Neoliberal Politikaların Çevre Konusuna Etkileri Açısından Bir Değerlendirme”, BEU. SBE. Dergisi, Cilt:3, Sayı:1, ss.155-175, Haziran 2014.
- https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html, Erişim Tarihi: 24.04.2016
- <http://www.basbakanlik.gov.tr/docs/kurumsalhaberler/hprogram.pdf> Erişim Tarihi: 14.06.2016
- www.akparti.org.tr/upload/documents/62nciHukumetProgrami.pdf Erişim Tarihi: 24.04.2016

Ek

Geçmiş Hükümetler

01. HÜKÜMET 01/11/1923 06/03/1924 İSMET PAŞA (İNÖNÜ)
02. HÜKÜMET 06/03/1924 22/11/1924 İSMET PAŞA (İNÖNÜ)
03. HÜKÜMET 22/11/1924 03/03/1925 ALİ FETHİ BEY (OKYAR)
04. HÜKÜMET 04/03/1925 01/11/1927 İSMET PAŞA (İNÖNÜ)
05. HÜKÜMET 01/11/1927 27/09/1930 İSMET PAŞA (İNÖNÜ)
06. HÜKÜMET 27/09/1930 04/05/1931 İSMET PAŞA (İNÖNÜ)
07. HÜKÜMET 04/05/1931 01/03/1935 İSMET İNÖNÜ
08. HÜKÜMET 01/03/1935 25/10/1937 İSMET İNÖNÜ
09. HÜKÜMET 25/10/1937 11/11/1938 MAHMUT CELAL BAYAR
10. HÜKÜMET 11/11/1938 25/01/1939 MAHMUT CELAL BAYAR
11. HÜKÜMET 25/01/1939 03/04/1939 REFİK SAYDAM
12. HÜKÜMET 03/04/1939 08/07/1942 REFİK SAYDAM
13. HÜKÜMET 09/07/1942 09/03/1943 ŞÜKRÜ SARAÇOĞLU
14. HÜKÜMET 09/03/1943 07/08/1946 ŞÜKRÜ SARAÇOĞLU
15. HÜKÜMET 07/08/1946 10/09/1947 MEHMET RECEP PEKER
16. HÜKÜMET 10/09/1947 10/06/1948 HASAN SAKA
17. HÜKÜMET 10/06/1948 16/01/1949 HASAN SAKA
18. HÜKÜMET 16/01/1949 22/05/1950 ŞEMSETTİN GÜNALTAY
19. HÜKÜMET 22/05/1950 09/03/1951 ADNAN MENDERES
20. HÜKÜMET 09/03/1951 17/05/1954 ADNAN MENDERES
21. HÜKÜMET 17/05/1954 09/12/1955 ADNAN MENDERES
22. HÜKÜMET 09/12/1955 25/11/1957 ADNAN MENDERES
23. HÜKÜMET 25/11/1957 27/05/1960 ADNAN MENDERES
24. HÜKÜMET 30/05/1960 05/01/1961 CEMAL GÜRSEL
25. HÜKÜMET 05/01/1961 27/10/1961 CEMAL GÜRSEL
26. HÜKÜMET 20/11/1961 25/06/1962 İSMET İNÖNÜ
27. HÜKÜMET 25/06/1962 25/12/1963 İSMET İNÖNÜ
28. HÜKÜMET 25/12/1963 20/02/1965 İSMET İNÖNÜ

29. HÜKÜMET 20/02/1965 27/10/1965 SUAD HAYRİ ÜRGÜPLÜ
30. HÜKÜMET 27/10/1965 03/11/1969 SÜLEYMAN DEMİREL
31. HÜKÜMET 03/11/1969 06/03/1970 SÜLEYMAN DEMİREL
32. HÜKÜMET 06/03/1970 26/03/1971 SÜLEYMAN DEMİREL
33. HÜKÜMET 26/03/1971 11/12/1971 NİHAT ERİM
34. HÜKÜMET 11/12/1971 22/05/1972 NİHAT ERİM
35. HÜKÜMET 22/05/1972 15/04/1973 FERİT MELEN
36. HÜKÜMET 15/04/1973 26/01/1974 MEHMET NAİM TALU
37. HÜKÜMET 26/01/1974 17/11/1974 BÜLENT ECEVİT
38. HÜKÜMET 17/11/1974 31/03/1975 SADİ IRMAK
39. HÜKÜMET 31/03/1975 21/06/1977 SÜLEYMAN DEMİREL
40. HÜKÜMET 21/06/1977 21/07/1977 BÜLENT ECEVİT
41. HÜKÜMET 21/07/1977 05/01/1978 SÜLEYMAN DEMİREL
42. HÜKÜMET 05/01/1978 12/11/1979 BÜLENT ECEVİT
43. HÜKÜMET 12/11/1979 12/09/1980 SÜLEYMAN DEMİREL
44. HÜKÜMET 21/09/1980 13/12/1983 BÜLENT ULUSU
45. HÜKÜMET 13/12/1983 21/12/1987 TURGUT ÖZAL
46. HÜKÜMET 21/12/1987 09/11/1989 TURGUT ÖZAL
47. HÜKÜMET 09/11/1989 23/06/1991 YILDIRIM AKBULUT
48. HÜKÜMET 23/06/1991 20/11/1991 MESUT YILMAZ
49. HÜKÜMET 20/11/1991 16/05/1993 SÜLEYMAN DEMİREL
50. HÜKÜMET 25/06/1993 05/10/1995 Prof. Dr. TANSU ÇİLLER
51. HÜKÜMET 05/10/1995 30/10/1995 Prof. Dr. TANSU ÇİLLER
52. HÜKÜMET 30/10/1995 06/03/1996 Prof. Dr. TANSU ÇİLLER
53. HÜKÜMET 06/03/1996 28/06/1996 A.MESUT YILMAZ
54. HÜKÜMET 28/06/1996 30/06/1997 Prof. Dr. NECMETTİN ERBAKAN
55. HÜKÜMET 30/06/1997 11/01/1999 AHMET MESUT YILMAZ
56. HÜKÜMET 11/01/1999 28/05/1999 MUSTAFA BÜLENT ECEVİT
57. HÜKÜMET 28/05/1999 19/11/2002 MUSTAFA BÜLENT ECEVİT
58. HÜKÜMET 19/11/2002 12/03/2003 ABDULLAH GÜL
59. HÜKÜMET 14/03/2003 29/08/2007 RECEP TAYYİP ERDOĞAN
60. HÜKÜMET 29/08/2007 06/07/2011 RECEP TAYYİP ERDOĞAN
61. HÜKÜMET 06/07/2011 29/08/2014 RECEP TAYYİP ERDOĞAN
62. HÜKÜMET 29/08/2014 28/08/2015 Prof. Dr. AHMET DAVUTOĞLU
63. HÜKÜMET 25/08/2015 24/11/2015 Prof. Dr. AHMET DAVUTOĞLU
64. HÜKÜMET 25/11/2015 24/05/2016 Prof. Dr. AHMET DAVUTOĞLU
65. HÜKÜMET 25/05/2016- BİNALİ YILDIRIM